

Tussen radicalisering en apathie

Maatschappelijke tweedeling als sociaal-wetenschappelijk probleem

DR. W.A. ARTS – DR. W.C. ULTEE*

Inleiding

In de Tweede Kamer heeft oppositieleider Den Uyl het afgelopen najaar, tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen, de stelling geponoerd dat het kabinetsbeleid aanstuurt op een tweedeling in de samenleving tussen werkenden en niet-werkenden. Deze stellingname van Den Uyl riep felle reacties op van onder meer CDA-fractievoorzitter De Vries en VVD-leider Nijpels. Het verwijt van Den Uyl zou kant noch wal raken of op zijn minst ver gezocht zijn. Ook premier Lubbers ontkende het bestaan van een tweedeling. Daarentegen maakte minister De Koning van Sociale Zaken en Werkgelegenheid eind vorig jaar, in een interview met *Vrij Nederland*, de opmerking dat er wel degelijk een tweedeling aan het ontstaan is tussen actieven en niet-actieven. Minister Ruding ristoernde deze opmerking weer door op een CDA-bijeenkomst in Nuth, eind januari, te stellen dat van een tweedeling binnen de Nederlandse samenleving totaal geen sprake is.

Primair draait deze discussie om de politieke strijdvraag wie er schuldig is – zo er al iemand schuldig is – aan de veronderstelde ontwikkeling in onze stagnerende verzorgingsmaatschappij. Voor deze politieke vraag echter beantwoord kan worden, dient een ander, sociaal-wetenschappelijk probleem te worden opgelost. Het probleem namelijk van het zich al dan niet voordoen van deze fundamentele verandering in de sociale structuur van onze huidige Nederlandse samenleving. Aan de schuldvraag gaat dus de vraag vooraf naar het empirische gelijk van een van de beide partijen. Zo er tenminste al iemand gelijk heeft. De verschillende partijen die in deze controverse verwickeld zijn, hebben namelijk tot nu toe hun denkbeelden nog niet zodanig helder verwoord, dat ze simpelweg te toetsen zijn. Waar het dus allereerst om lijkt te gaan, is de wat warrige discussie zodanig te herformuleren dat er een empirisch beslechtebare strijdvraag overblijft.

Omschrijving en analyse

Wat er in Nederland sociaal-structureel

gezien aan het veranderen zou kunnen zijn, is misschien nog het helderst omschreven in het laatste *Sociaal en Cultureel Rapport* 1). Daarin wordt gesteld dat, met de economische stagnatie en de welvaartsvermindering die zich in onze verzorgingsstaat voordoet, het perspectief opdoemt van een sociaal uiteengroei. Aan de ene kant ontstaat een omvangrijke minderheid met een laag inkomen hoofdzakelijk op uitkeringen gebaseerd, aan de andere kant een meerderheid met een relatief hoog inkomen uit arbeid. Jammer genoeg wordt deze verwachting niet cijfermatig onderbouwd. Of het zou de opmerking moeten zijn dat de groep van echte minima de laatste jaren steeds omvangrijker wordt (1981: 313.000 huishoudens; 1984: 650.000) en het feit dat een aanzienlijk en stijgend deel van deze categorie blijvend tot deze groep gaat behoren. Wel wordt nog verwezen naar een onderzoek van het SCP dat voedsel zou geven aan de gedachte dat de beroepsmatig inactieven (d.w.z. werklozen en arbeidsongeschikten) een nieuwe maatschappelijke categorie vormen. Naast hun financiële situatie en hun rechtspositie zou ook hun leefsituatie een gemeenschappelijk kenmerk vertonen. Deze is negatief te noemen: fatalisme, ontevredenheid, eenzaamheid, sociale isolatie.

Een van de weinige pogingen om tot een wat systematischer analyse van de hiervoor omschreven mogelijke veranderingen te komen, is recent ondernomen door Vuijsje 2). Hij duidt de veranderingen die in Nederland hebben plaatsgevonden in de verdeling van levenskansen als een onbedoeld en onvoorzien gevolg van de economische neergang van het afgelopen decennium. Hij stelt dat er in Nederland een toenemend onderscheid valt te constateren tussen de bezitters van een vaste baan en baanlozen. Daarin zouden statusverschillen een hoofdrol spelen. Parallel aan dit onderscheid loopt, volgens Vuijsje, een generatiekloof, omdat juist de jongere generaties door de economische neergang worden beknot in hun relatieve kansen.

Vuijsjes boek is vanuit journalistiek perspectief geschreven met alle voordelen (leesbaarheid, aansprekende voorbeelden) en nadelen (losse bewijsvoering, gemakkelijke generalisatie, weinig theoretische

diepgang) van dien. Het aardige van het boek is dat het boven de journalistiek uitstijgt door het gebruik van een sociologisch kader, dat het mogelijk maakt sociale ongelijkheid, in de zin van ongelijke verdeling van levenskansen, niet alleen te analyseren in termen van inkomensverschillen, maar ook in termen van verschillen in prestige, sociale contacten, zelfrespect, levenspatroon e.d.

Het door Vuijsje gekozen sociologische kader, dat hij op een nogal impressionistische wijze hanteert, lijkt op het eerste gezicht perspectief te bieden voor een empirisch-theoretische analyse van de tweedelingsthese. Dit kader is onverbreekbaar verbonden met de naam van Max Weber. Eraan ten grondslag ligt een tweetal beroemde beschouwingen van Weber, waarin hij tracht een multidimensioneel stratificatiemodel te ontwikkelen, dat het mogelijk maakt ontwikkelingen in de sociale ongelijkheid systematisch te beschrijven en te analyseren 3). Dit model, dat in de loop der jaren zijn vruchtbaarheid heeft bewezen, wordt in de moderne sociologie nog steeds veelvuldig toegepast 4).

Weber maakt een onderverdeling in een economische, een sociale, een politieke en een rechtsorde om sociale ongelijkheid in maatschappijen te bestuderen. De rechtsorde neemt een bijzondere plaats in, omdat deze slechts een ondersteunende functie vervult ten aanzien van de andere orden. De verschillen in levenskansen in een bepaalde samenleving zijn afhankelijk van de machtsverhoudingen in die samenleving. Klassen, standen en partijen zijn volgens hem de sociale vormen bij uitstek door middel waarvan de machtsverdeling binnen een bepaalde maatschappij tot uiting komt.

Weber situeert klassen binnen de economische orde van een maatschappij. Klassen berusten op economische macht, die afleesbaar is aan iemands positie op de markten voor productiefactoren. Hij omschrijft klassen als groeperingen die binnen een gegeven economisch orde overeenkomstige levenskansen hebben, die berusten op het al dan niet beschikken over goederen of capaciteiten en de gegeven manier om die te gebruiken voor het verwerven van inkomen. Klassen hebben niet noodzakelijk een gemeenschapskarakter, dat wil zeggen: het zijn niet noodzakelijk solidariteitsverbanden, maar bieden

*) Sociologisch Instituut RU Utrecht. Voor een deel van de tijd verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau voor een onderzoek naar de tweedelingsproblematiek.

1) *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*, Den Haag, 1984, blz. 12/13.

2) H. Vuijsje, *De economie der overtoligen*, Baarn, 1984.

3) M. Weber, *Machtsverteilung innerhalb der Gemeinschaft: Klassen, Stände, Parteien, en, Stände und Klassen*, in: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922.

4) J.E. Ellemers, Max Weber en de hedendaagse sociologie, in: H.P.M. Goddijn (red.), *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis*, Baarn, 1980, blz. 274 – 303.

slechts een mogelijke en veel voorkomende basis – dezelfde economische belangen – waarop gemeenschappelijk handelen tot stand komt.

Standen of statusgroepen situeert Weber binnen de sociale orde van een maatschappij. Ze berusten op symbolische macht, die afleesbaar is aan de achting of de gering-schatting die iemand ontmoet. In tegenstelling tot klassen hebben ze wel een gemeenschapskarakter, hoewel dat vaak amorf van aard zal zijn. Het standsbegrip staat bij hem voor groeperingen die zich onderscheiden door een specifieke levensstijl en zich verzekerd weten van een bepaalde (positieve of negatieve) sociale waardering. Volgens Weber blijkt deze specifieke waardering en levensstijl onder meer uit het al dan niet met elkaar trouwen, met elkaar vriendschappelijk omgaan e.d.

Terwijl klassen in de economische orde en standen in de sociale orde thuishoren en vanuit die orden elkaar en de rechtsorde beïnvloeden en weer door de rechtsorde worden beïnvloed, horen partijen primair thuis in de politieke orde. Partijen berusten op politieke macht, die afleesbaar is aan de beschikking over de onder het staatsmonopolie vallende gewelds- en belastingmiddelen. Partijen, gericht op het verwerven of behouden van regeringsmacht, vormen evenals klassen en standen een mikpunt voor sociale organisatie.

Dit model is niet alleen vruchtbaar gebleken omdat het de mogelijkheid biedt een relatie te leggen tussen enerzijds de verschillende orden en machtsvormen en anderzijds de groepsvorming die optreedt in maatschappijen, maar ook omdat er een aantal hypothesen aan ten grondslag liggen. Een van die hypothesen is dat naarmate iemand mee economische, symbolische of politieke macht bezit zijn levenskansen beter zijn. De vraag welke machtsmiddelen in welk type samenleving doorslaggevend zijn en hoe ze samenhangen is een empirische vraag waar we later nog op terugkomen. Van belang is wel hier reeds de hypothese van Weber te vermelden die stelt dat naarmate de economisch groei in een samenleving groter is, de samenhang tussen de verschillende machtsvormen geringer zal zijn.

Probleemstelling

Een van ons heeft eerder geschreven dat voor het traceren van de veranderingen die zich in Nederland voordoen in de verdeling van levenskansen meer nodig is dan politieke retoriek 5). Dat traceren zou veeleer een kwestie zijn van theorievorming en onderzoek, van gissen en weerleggen. Een poging daartoe zal hier worden ondernomen. Daarbij zal Webers stratificatiemodel als kader dienen en de hierboven genoemde hypothese als leidraad. Deze hypothese suggereert namelijk, in zijn omgekeerde vorm, dat in tijden van economische stagnatie en neergang de samenhang tussen klassen, standen en partijen – als uitingen van machts- en groepsvorming – juist groter zal zijn dan normaal. Dat betekent

dat een steeds wijder worden van de economische kloof tussen actieven en inactieven gepaard zal gaan met overeenkomstige veranderingen in de sociale en politieke orde. In die opvatting zullen veranderende economische machtsverhoudingen dus niet alleen resulteren in een andere verdeling van levenskansen maar ook vergelijkbare veranderingen teweegbrengen in de vorming van status- en belangengroepen. Of dat zo is, zal in het vervolg van dit artikel worden onderzocht. Daarbij zal de nadruk worden gelegd op de politieke consequenties.

Economische orde

Klassen bestaan, zoals eerder opgemerkt, volgens Weber uit mensen met dezelfde marktpositie, die op grond daarvan dezelfde belangen hebben en als gevolg daarvan sterk overeenkomen in hun levenskansen. Typerend voor het dynamisch kapitalisme zijn wat Weber verwervingsklassen noemt, dit in tegenstelling tot de dominante rol die bezitsklassen in een statische economische orde spelen. Het behoren tot bepaalde verwervingsklassen wordt primair bepaald door de differentieële kansen op het verzilveren van vaardigheden en capaciteiten op de arbeidsmarkt en de markt voor ondernemersdiensten. Weber maakt een onderscheid tussen positief en negatief geprivilegieerde klassen, met daartussen middenklassen. Het prototype van de positief geprivilegieerde verwervingsklasse is de ondernemer, maar ook de beoefenaars van het vrije beroep en werknemers met monopolistische kwaliteiten kunnen ertoe worden gerekend. Negatief geprivilegieerde verwervingsklassen bestaan „typisch” uit handarbeiders. De middenklassen zijn heterogeen van aard. Behalve zelfstandige boeren en ambachtslieden maken employés en vaklieden er deel van uit.

In tegenstelling tot Marx gelooft Weber niet dat een uitbreiding van het moderne kapitalisme tot een verpaupering van de arbeiders leidt, noch dat er sprake zal zijn van een in toenemende mate gepolariseerde klassenstructuur, die twee intern homogene klassen omvat. In tegendeel, de tendentie zou er veeleer een zijn in de richting van een gediversificeerd stelsel van klassenbetrekkingen. Zo stimuleert de verspreiding van de bureaucratie een toenemende groei in de proportie van hoofdarbeiders op de arbeidsmarkt.

Webers analyse van de klassenstructuur van het dynamisch kapitalisme is niet zonder meer toepasbaar op onze huidige maatschappelijke verhoudingen. Met de opkomst van de verzorgingsstaat en dan vooral de sociale-zekerheidsregelingen heeft de economische orde (en ook de rechtsorde) een fundamentele verandering ondergaan. Inkomen en levenskansen zijn niet langer slechts een functie van de positie die men in de marktsfeer inneemt, maar worden in toenemende mate beïnvloed door via het (semi-)overheidsapparaat gestuurde herverdelingsprocessen. Er zijn naast verwervings- en bezitsklassen zoets

als verzorgingsklassen ontstaan 6). Leden van verzorgingsklassen krijgen hun inkomen vooral in de vorm van uitkeringen, die door anderen worden betaald in de vorm van premies en belastingen. De positie waarin de leden van deze klassen zich bevinden wordt bepaald door de kans op het effectueren van aanspraken op uitkeringen.

Als men verzorgingsklassen in deze zin opvat, dan is het aantal leden van deze categorie in Nederland in het laatste decennium sterk gestegen. Alleen al het aantal niet-actieven dat een uitkering krijgt (exclusief zieken) nam van 1.560.000 in 1970 toe tot 2.960.000 in 1983 7). Het beslag van de sociale zekerheid op het netto nationaal inkomen steeg van bijna 19% in 1971 tot 28,5% in 1981 8).

Het probleem met de tweedelingstheorie is dat verzorgingsklassen, als verzameling van uitkeringsgerechtigden, een sterk heterogene sociale categorie vormen 9). Slechts voor een deel van die uitkeringstrekkers zijn de overdrachtsbetalingen de dominante bron van levensonderhoud. Daarbij komt dan nog dat voor velen het ontvangen van uitkeringen slechts een voorbijgaande ervaring is (zoals bij ziekte en werkloosheid). Ten slotte verschillen verzorgingsklassen nog in de aard en de grote van hun legitieme aanspraken op uitkeringen; sommige klassen zijn relatief geprivilegieerd (grootweg WW- en WAO-uitkeringstrekkers) en andere gedeprivilegieerd (trekkers van RWW- en Bijstandsuitkeringen).

De kans dat de hele categorie van uitkeringsgerechtigden zich tot een solidariteitsverband ontwikkelt, lijkt vanwege dat heterogene karakter niet groot. Als er al iets van een gemeenschapskarakter ontstaat, dan zou dat eerder moeten worden gezocht bij die categorie van uitkeringsgerechtigden, die bij voortdurende of in ieder geval langdurig afhankelijk is van uitkeringen, voor wie de uitkering de enige of overheersende vorm van inkomen is en die niet te veel verschillen vertoont in de aard en de hoogte van de aanspraken op een uitkering.

Als we op zoek gaan naar een categorie van uitkeringstrekkers die aan deze voorwaarden voldoet, dan lijkt de categorie van langdurig werklozen als keuze voor de hand te liggen. Het gevolg van de economische stagnatie waar we nu al weer meer dan tien jaar mee te maken hebben, is namelijk

5) W.A. Arts, Van oude en nieuwe armoede. Sociale ongelijkheid in een stagnerende verzorgingsmaatschappij, *ESB*, 7 november 1984, blz. 1058.

6) J. Alber, Versorgungsklassen in Wohlfahrtsstaat. Überlegungen und Daten zur Situation in der Bundesrepublik, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1984, nr. 2, blz. 225–251.

7) J. Varkevisser, *De sociale zekerheid op de tocht*, Scheveningen, 1984, blz. 29.

8) W.H.J. Reynaerts, *Sociale zekerheid*, in: W.H.J. Reynaerts (red.), *Arbeidsverhoudingen, theorie en praktijk*, Leiden, 1984, deel 2, blz. 289.

9) Alber, op.cit., blz. 234-244.

geweest dat de werkloosheid zich steeds meer heeft geconcentreerd bij de langdurig ingeschrevenen. Het aantal werklozen met een inschrijvingsduur van 12 maanden of meer steeg van 85.630 in 1981 tot 432.500 in 1984 en het aandeel van deze categorie in de totale werkloosheid steeg van 22 tot 52% (10). Mede door de sterke toename van de langdurige werkloosheid stroomden veel mensen van de WW naar de WWV en van de WWV naar de RWW. Het aandeel van de RWW-uitkeringsgerechtigden in de totale werkloosheid is toegenomen van 25% in 1978 tot naar schatting 41% in 1984 (11).

Onlangs heeft Van Wijngaarden gesugereerd dat, als de plannen van dit kabinet tot herziening van het stelsel van sociale zekerheid worden gerealiseerd, een deel van de categorie der langdurig arbeidsongeschikten zal worden gedwongen zich te voegen bij de langdurig werklozen (12). Dan wordt namelijk de werkloosheidscomponent uit de arbeidsongeschiktheidsverzekering gelicht en zullen de inkomensverschillen tussen verschillende categorieën van niet-actieven verdwijnen. Nu is die scheiding er nog wel en zullen arbeidsongeschikten, die in zekere mate als werkloos kunnen worden aangeduid, zich willen onderscheiden van werklozen. Onder de huidige regeling en in de huidige situatie van grote werkloosheid zal een rationeel handelende werknemer immers niet snel geneigd zijn de stabiele en relatief hoge arbeidsongeschiktheidsuitkering in te ruilen voor de instabiliteit van de arbeidsmarkt en de grote kans op het afhankelijk worden van een van karakter veranderende en in relatie tot het vroegere loon dalende werkloosheidsuitkering (13).

De categorie van langdurig werklozen is echter niet de enige die zich, economisch gezien, aan de onderkant van de samenleving bevindt, of in Weberiaanse termen tot een negatief geprivilegieerde verzorgingsklasse behoort. Als we namelijk naar de categorie van de echte minima kijken, dan zien we dat deze behalve uit (langdurig) werklozen ook bestaat uit vooral bejaarden en bijstandsontvangers en in mindere mate zelfstandigen en in veel mindere mate loontrekkers (14). Wel is de proportie (langdurig) werklozen toegenomen van 23% in 1981 tot 39% in 1983. Tevens blijkt dat ruim 70% van de echte minima een jaar later nog tot deze categorie behoort.

Sociale orde

Weber hanteert naast de begrippen bezits- en verwervingsklassen ook het begrip „sociale klasse”. Dit begrip stelt een „cluster” van klassen voor; hij definieert het in termen van gelijke mobiliteitskansen. Indien er tussen een aantal klassen intra- en intergenerationeel gezien regelmatig mobiliteit optreedt, stelt Weber voor deze samen te nemen en ze als sociale klassen aan te duiden. Zo kan de veelheid van klassen op analytisch- vruchtbare wijze worden beperkt. Voor het dynamisch kapitalisme presenteert hij de volgende indeling van sociale klassen: ● de arbeidersstand

als geheel; ● de kleine burgerij; ● de bezitsloze intelligentia en geschoolde vaklieden; ● de klasse der bezitters en de door hun opleiding en vorming gepriviliegieerden.

Het door Weber gehanteerde begrip sociale klasse staat dicht bij zijn standsbegrip. Hij verwacht kennelijk dat sociale klassen veel trekken van een gemeenschappelijke levensstijl zullen ontwikkelen en dat ze aanleiding geven tot het ontstaan van klassebewustzijn. Het is de vraag of iets dergelijks het geval is bij de categorie der niet-actieven. Gaat deze categorie standskenmerken vertonen? Leidt het werkloos of arbeidsongeschikt worden, met andere woorden: het overgaan van een verwervings- naar een verzorgingsklasse en de daarmee gepaard gaande inkomensachteruitgang ook het veranderingen in sociale waardering, levensstijl, sociale relaties e.d.? Voor de crisis van de jaren dertig komt De Rooy met een bevestigend antwoord op deze vraag (15). Toen was er naar zijn mening sprake van een toenemende isolering van de werklozen, een verdringing naar de onderste regionen van de samenleving en een reductie tot een stand met een eigen levensstijl. Is dat nu ook weer het geval?

Deze rubriek wordt verzorgd door de vakgroep Sociaal-Economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden, omdat de relevante onderzoeksbevindingen grotendeels ontbreken. Een probleem bij voorbeeld met sociale mobiliteit en sociale waardering is dat deze haast altijd worden afgemeten aan beroepsmobiliteit en beroepsprestige. In die zin weten we dat mensen die behoren tot sociale lagen met een laag beroepsprestige meer kans lopen werkloos of arbeidsongeschikt te worden (16). Maar of dit de kinderen zijn van vroegere werklozen of dat zij zelf vroeger werkloos zijn geweest weten we niet. Wel weten we dat de langdurig werklozen en de jongere kort-werklozen uit de jaren dertig vaker sociaal zijn gedaald dan diegenen die aan het werk konden blijven (17). Met sociale waardering speelt iets vergelijkbaars. We beschikken wel over verschillende beroepsniveaus, die het mogelijk maken een inzicht te krijgen in het veranderde prestige van verschillende beroepen in de afgelopen decennia, maar een vergelijking met het prestige van uitkeringstrekkers maken deze ladders niet mogelijk.

Op zoek naar een antwoord kunnen we, roeiend met de riemen die we hebben, hooguit verwijzen naar een onderzoek waaruit een negatief beeld naar voren komt van werklozen en arbeidsongeschikten (18). Waarbij het beeld van arbeidsongeschikten gunstiger was dan dat van werklozen. Ook kunnen we verwijzen naar het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport* (1984) waaruit blijkt dat uitkeringstrekkers een lagere sociale status hebben dan diegenen die hun inkomen uit ar-

beid verwerven (sociale status werd gemeten in termen van opleiding, het hebben van werk van de betrokkene en de partner, en vooral in termen van consumptiepatronen en heeft zo veel weg van levensstijl). Maar tevens blijkt dat de statusafstand tussen actieven en niet-actieven in de loop der tijd (1974 – 1983) niet groter is geworden en dat de status van uitkeringsgerechtigden in die tijd zelfs is gestegen. Ook blijkt dat tussen 1974 en 1982 de waardering van werklozen zelf voor het werkloos zijn er iets positiever op is geworden (19). Maar dat heeft vermoedelijk meer met zelfrespect dan met sociale waardering te maken.

Wat de sociale relaties betreft, is het zo dat werklozen en arbeidsongeschikten zich eenzamer voelen dan werkenden en minder contacten onderhouden met vrienden en familieleden (20). Van sociale isolatie, in de zin dat werklozen zich terugtrekken uit hun sociale relaties met leden van de (nog wel) beroepsarbeid verrichtende bevolking en, hetzij te zamen met andere werklozen, hetzij geheel alleen, in sociaal isolement verzeild raken, lijkt echter (nog) geen sprake te zijn (21).

Politieke orde

Welke zijn nu de politieke gevolgen van blijvend hoge werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidspercentages? Leiden gewijzigde economische machtsverhoudingen tot nieuwe politieke machtsverhoudingen? Zo ja, tot wat voor politieke machtsverhoudingen precies? Bij politieke consequenties dient men dan niet alleen te denken aan (aard)verschuivingen in verkie-

10) *Rapportage arbeidsmarkt 1984*, Den Haag, 1984, blz. 60, tabel 72.

11) Idem, blz. 11.

12) P. van Wijngaarden, *Verzorgingsstaat en collectieve actie van uitkeringsgerechtigden*, *Sociaal Maandblad Arbeid*, 1985, nr. 1, blz. 38.

13) E.H. Bax, *Maatschappelijke verandering en arbeidsongeschiktheid. De macro-determinanten van wao-toetreding en -uitreding nader verkend*, Den Haag, 1984, hfst. 5.

14) J.P. de Kleyn, *Huishoudens met een eenmalige uitkering*, *ESB*, 31 oktober 1984, blz. 1016 – 1021.

15) P. de Rooy, *Het isolement der werklozen*, in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, Amsterdam, 1979, blz. 203.

16) Zie de literatuur genoemd in noot 10 en 13.

17) H. Philipsen, *Beroepsmobiliteit en werkloosheid in de dertiger jaren*, in: R.F. Beerling, J.K.M. Gevers en H. Philipsen (red.), *Onderzocht en overdacht*, Rotterdam, 1972, blz. 141.

18) M.P.M. de Goede en G.H. Maassen, *Meningen over werklozen en arbeidsongeschikten*, *Mens en Maatschappij*, 1980, nr. 3, blz. 245 – 279.

19) J.W. Becker, R. Vink en C.J. Wiebrens, *Opvattingen van werklozen 1974 – 1982*, Rijswijk, 1983, blz. 10.

20) J.W. Becker en R. Vink, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, Rijswijk, 1984, blz. 46.

21) F. Tazelaar en M. Sprengers, *Werkloosheid en sociaal isolement*, *Sociologische Gids*, 1984, nr. 1, blz. 73.

zingsuitslagen, maar ook aan protestgedrag dat in frequentie, omvang en geweldadigheid kan verschillen en aan de vorming van belangengroepen.

Het standaardantwoord op deze vragen luidt dat langdurige werkloosheid tot apathie leidt. Voor ondersteuning van deze apathiehypothese verwijst men gewoonlijk naar de bevindingen van een onderzoek naar de werkloosheid in het Oostenrijkse dorp Marienthal in het begin der jaren dertig. Na de sluiting van de textiel fabriek, de voornaamste bron van werkgelegenheid, zat er geen beweging in de verkiezingsuitslagen, verminderde het lidmaatschap van politieke partijen en politiek getinte verenigingen, liep de inmiddels gratis geworden uitleen van de bibliotheek terug en bewogen (werkloze) mannen zich langzamer over straat dan vrouwen (22). In concurrentie met deze apathiehypothese staat een radicaliseringshypothese die recent in Nederland weer naar voren is gebracht. Zonder een duidelijke verwijzing naar nieuwe empirische argumenten, stelde Van Wijngaarden dat een sterke groei van het aantal uitkeringsgerechtigden, een steeds langere duur van de uitkering, een toenemende ongelijkheid tussen actieven en niet-actieven en een afnemende ongelijkheid binnen de groep der niet-actieven wel eens zou kunnen leiden tot het ontstaan van een vierde machtsblok (23). Naast overheid, werkgevers en werknemers zouden uitkeringsgerechtigden komen te staan. Deze groep zou onder de omschreven omstandigheden een gemeenschappelijk belang krijgen en tot collectief handelen overgaan.

Welke vorm zullen de politieke verhoudingen aannemen onder de nieuwe economische verhoudingen? Verhoudingen zoals beschreven in de apathiehypothese of zoals beschreven in de radicaliseringshypothese? De radicaliseringshypothese, die is terug te voeren tot Marx' Verelendings-theorie, staat in haar eenvoudigste vorm wel bekend als de absolute-deprivatiehypothese. Zij luidt als volgt: als het inkomen van mensen daalt, dan worden ze opstandiger en naarmate het inkomen voor meer mensen daalt, heeft protesteren meer kans van slagen. In deze vorm wordt de radicaliseringshypothese nauwelijks meer aangehangen. Meer krediet geniet een hypothese die minder eenvoudig is en stelt dat iemands gedrag veeleer door zijn relatieve dan door zijn absolute deprivatie wordt beïnvloed (24).

Neemt de relatieve deprivatie in Nederland nu toe? Uit onderzoek blijkt dat de relatieve deprivatie, d.w.z. het gevoel achtergesteld te worden ten opzichte van andere personen of groepen, in 1979 ten opzichte van 1974 niet is toegenomen (25). Maar dat zegt natuurlijk nog niets over de jaren na 1979, noch zegt het iets over de relatieve deprivatie van langdurig werklozen. Jammer genoeg bleken in het onderzochte paneel nauwelijks langdurig werklozen voor te komen. Dit is dus geen eenvoudig te beantwoorden vraag. Men kan niet zo maar stellen dat als de minima inleveren en twee maal modaal er op vooruit gaan, de relatieve deprivatie dan ook toeneemt. Dat hangt

af van de referentiegroepen waarmee de minima zich vergelijken. Als langdurig werklozen zich bij voorbeeld met arbeidsongeschikten vergelijken en als de uitkeringen voor arbeidsongeschikten worden verlaagd naar het niveau voor de langdurig werklozen, dan neemt in ieder geval op korte termijn de relatieve deprivatie van langdurig werklozen af.

Ook de relatieve-deprivatiehypothese is niet zonder problemen. Impliciet wordt namelijk verondersteld dat gedepriveerden over middelen beschikken waarmee ze kunnen protesteren. Dit heeft veel weg van een contradictio in terminis. Het vakbondslidmaatschap daalt in economische slechte tijden niet voor niets. Meer algemeen heeft Wiebrens er op gewezen dat uitkeringstrekkers juist worden gekenmerkt door een gebrek aan of het zelfs geheel ontbreken van hulpbronnen als opleiding, status, politiek zelfvertrouwen en burgerlijke competentie die nodig zijn voor politieke participatie (26). Naarmate mensen dus meer gedepriveerd zijn qua inkomen zullen zij over minder hulpbronnen beschikken en zullen de politieke gevolgen van verlagingen van uitkeringen minder verrijkend zijn.

Nu is in de loop der jaren er in Nederland een verandering gekomen in de politieke orde en de rechtsorde, die erin heeft geresulteerd dat de stem van een werkloze net zo zwaar telt als die van een werkende. Het zou dus kunnen zijn dat de hiervoor geformuleerde hulpbronnenhypothese alleen maar weinig protestgedrag voorspelt en een geringe kans op de vorming van belangengroeperingen. Verschuivingen in de verkiezingsuitslagen worden echter niet uitgesloten.

In dit verband is de theoretische interpretatie van belang die Lazarsfeld e.a. aan hun onderzoeksbevindingen in Marienthal gaven. Zij verwezen naar het zogenaamde „einde van de tunnel“-verschijnsel. Juist als de leefsituatie van mensen verbetert, gaat de verwachte en verlangde behoeftebevrediging de feitelijk behoeftebevrediging te boven en dat leidt tot een vraag naar politieke veranderingen. Lazarsfeld e.a. hebben er op gewezen dat bij werkloosheid zich een „omgekeerd“ verschijnsel voordoet. Als mensen werkloos worden neemt hun inkomen af en kunnen ze minder doen, maar de dingen die ze nog kunnen doen, doen ze minder dan objectief mogelijk is. Hoewel mensen voor niets boeken konden lenen uit de bibliotheek en hoewel ze meer tijd om te lezen hadden, leenden ze minder dan eerder. Ook hun krant lezen ze minder.

Op overeenkomstige wijze zou kunnen worden verklaard waarom werklozen in Marienthal minder van hun stemrecht gebruik maakten dan werkenden. Veeleer de subjectieve waarneming van hulpbronnen lijkt gedragsbeïnvloedend te zijn, dan de objectieve aanwezigheid. Dit alles wil nu ook weer niet zeggen dat dan maar de apathiehypothese moet worden omhelsd. Het is aan twijfel onderhevig of de apathieververschijnselen die zich in de jaren dertig in Marienthal voordeden zomaar kunnen worden overgeplant naar het hedendaagse

Nederland. Hier en nu liggen de uitkeringen op een aanzienlijk hoger niveau dan de steunbedragen toen en dat zal de verwachte en verlangde behoeftebevrediging beïnvloeden.

Dit argument over de gevolgen van subjectieve waarneming kan nog worden uitgebreid. Als er weinig werklozen zijn, kan een werkloze zijn werkloos zijn in termen van oorzakelijkheid en verantwoordelijkheid aan zich zelf toeschrijven en daarom niet tot collectief handelen geneigd zijn. Maar zullen werklozen als hun aantal groeit daarom de werkloosheid aan de politiek van de zittende regering toeschrijven of verwachten dat een andere regering er wat aan kan doen? Als mensen massale werkloosheid toeschrijven aan een ontwikkeling in de wereldeconomie, die nauwelijks door een nationale overheid kan worden beïnvloed, doen zich geen bijzondere politieke consequenties voor. Attributieprocessen zullen dus ook van belang zijn (27).

In het bovenstaande is eigenlijk alleen maar gesproken over de inkomensdeprivatie en de hulpbronnen voor het politiek handelen van werklozen. Maar als werklozen er relatief op achteruit gaan, gaan werkenden er relatief op vooruit. Dit zou een conserverende tendentie kunnen versterken. Als vervolgens iemands politieke gedrag niet zozeer wordt beïnvloed door zijn objectieve politieke hulpbronnen, maar door de subjectieve waarneming daarvan, dan zouden werkenden deze middelen wel eens beter kunnen gaan gebruiken. Werkloosheid zou dus onder de werklozen tot apathie kunnen leiden en onder de werkenden tot een radicalisering in conservatieve richting.

In dit verband kunnen de recente onderzoeksbevindingen van Falter voor Weimar-Duitsland worden vermeld volgens welke: ● over het gehele land, gerekend met het stijgen van de werkloosheid, in de loop der tijd het opkomstpercentage bij verkiezingen steeg, ● over kiesdistricten gerekend een hoger percentage werklozen gepaard ging met een hoger opkomstpercentage, en ● op het individuele niveau werklozen minder gingen stemmen dan

22) M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld en H. Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal*, (1933), Allensbach, 1960.

23) Van Wijngaarden, op.cit., blz. 56 en 62.

24) Zie bij voorbeeld W.G. Runciman, *Relative deprivation and social justice*, Londen, 1966.

Voor een toepassing van deze hypothese op de werkloosheid in de jaren dertig: H. Philipsen, *Werkloosheid en maatschappelijke verandering*, in: Klein en Borger, op.cit., blz. 145 – 165.

25) J.J.A. Thomassen, *Relatieve deprivatie, politieke ontevredenheid en protestgedrag*, in: J.J.A. Thomassen e.a., *De verstomde revolutie. Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig*, Alphen a/d Rijn, 1983, blz. 71 – 107.

26) C. Wiebrens, *De uitkeringsgerechtigden, Beleid en Maatschappij*, 1982, nr. 12, blz. 338.

27) B. Klandermans, *Werklozen en de werklozenbeweging, Mens en Maatschappij*, 1979, nr. 1, blz. 5-33.

werkenden 28). Mogelijk gaan werkenden meer naar de stembus naarmate er meer werklozen zijn.

Hoewel reeds rijkelijk complex, is bovenstaande analyse nog te eenvoudig. De hypothese dat als mensen belang bij iets hebben, ze daar ook voor op zullen komen, geldt slechts voor „private goederen”. Olson heeft er echter op gewezen dat dit bij collectieve goederen (bij voorbeeld het optrekken van de uitkeringen) niet voor de hand ligt 29). Dan zal veeleer sprake zijn van lifters- of zwartrijdersgedrag. Men profiteert van de resultaten als anderen zich politiek roeren, een eventuele eigen bijdrage tot politiek handelen is echter qua effect verwaarloosbaar. Dit „wie haalt de kastanjes uit het vuur?”-verschijnsel speelt volgens Olson des te sterker in grotere groepen. Wegens dit aantalleneffect zal juist bij groeiende werkloosheid en gelijk-schakeling van werklozen en arbeidsongeschikten geen collectieve actie worden verwacht.

Bij het ontbreken van collectieve oplossingen, zullen mensen geneigd zijn individuele oplossingen voor hun problematiek te zoeken. Aldus kan zwart en grijs werken worden verklaard. In ieder geval levert een individuele oplossing op korte termijn wat op en collectief handelen pas iets op langere termijn. Mensen zullen langs ongebaande paden op zoek gaan naar inkomsten en zelfrespect 30). Een strikter opsporingsbeleid met betrekking tot individueel grijs of zwart werken, zou dan tot meer collectief protest kunnen leiden.

Maar ook met Olson zijn we er nog niet. Met name door Oberschall is er op gewezen dat er factoren zijn die verklaarbaar maken waarom ook grote groepen wel degelijk in de produktie van collectieve goederen voorzien 31). Een collectief goed kan namelijk ook met behulp van buitenaf worden geproduceerd. Een dergelijk verschijnsel is misschien in Nederland op het ogenblik met betrekking tot de uitkeringsgerechtigden in opkomst. Zo schreef een directeur van een gemeentelijke sociale dienst onlangs: „Het is opvallend dat gelukkig bij steeds meer sociale diensten het besef, dat men zich niet kan beperken tot de functie van neutraal uitvoeringsorgaan, sterk groeiende is. Groot belang wordt gehecht aan het opkomen voor de belangen van de cliënten, die tot de machtelozen in onze samenleving moeten worden gerekend” 32).

De vraag is natuurlijk wel waarom buitenstaanders hulp verlenen. Olsons theorie ruimt de mogelijkheid van „selectieve prikkels” in. Oberschall wijst er op dat de leider van een revolutie een persoonlijk belang heeft bij de strijd omdat hij, als de revolutie slaagt, het nieuwe staatshoofd wordt. Maar worden mensen die bij sociale diensten werken en voor uitkeringstrek- kers opkomen (alleen) door een dergelijk eigenbelang gedreven? Deze verklaring klopt niet met hun, naar we mogen aannemen, oprechte verontwaardiging. Dat neemt niet weg dat niet alleen op de wel- zijnsmarkt, maar ook op die voor sociale zekerheid, aanbieders vraag naar hun diensten kunnen scheppen. Misschien is er

in de verzorgingsstaat naast een verschijn- sel als verzorgingsklassen ook zoiets ont- staan als verzorgende klassen.

Een andere factor die Oberschall noemt wanneer hij probeert duidelijk te maken hoe produktie van collectieve goederen in grote groepen toch mogelijk is, vormt het netwerk van sociale betrekkingen dat er tussen mensen bestaat die een belang gemeenschappelijk hebben. Mensen ontmoeten elkaar niet alleen in het kader van hun belangenbehartiging, maar ook in familie- en kennissenkring, in cafés en kantines, in buurt- en parochiehuizen en in de rij voor het loket. In dit verband is het opmerkelijk dat het Amsterdamse oproer van 1934, dat in de Jordaan plaatshad, begon bij stem- pellokalen en uitbetalingskantoren 33). Als met de stelselherziening van de sociale zekerheid de uitbetaling van de RWW van de sociale diensten naar het GAK gaat, dan neemt de kans op collectieve actie af. Maar misschien neemt het postkantoor, waar de cheques worden geïnd, dan de functie van ontmoetingsplaats over. Zou het girobe- taalsysteem misschien onbedoelde en on- voorziene politieke gevolgen kunnen hebben?

Slot

In het voorafgaande hebben we probe- ren duidelijk te maken dat het probleem van een mogelijke maatschappelijke tweedeling wel wat complexer is, dan het apoc- alyptische beeld dat Den Uyl ervan heeft geschetst als een samenleving die op breken staat, suggereert. Niet te ontkennen valt dat er in de economische orde sprake is van een kloof tussen werkenden en uitkerings- trekkers en tevens dat die kloof, afgemeten aan de leefsituatie van beide categorieën, de afgelopen jaren breder is geworden 34). Ook valt niet te ontkennen dat dit gevolgen heeft voor ontwikkelingen in de sociale en politieke orde. Maar eenvoudig traceer- baar zijn die gevolgen niet. Vooral in de politieke orde kunnen de consequenties en ontwikkelingen langs zoveel verschillende wegen lopen, dat als voorspelling moeilijk te kiezen valt tussen radicalisering en apa-

thie. Het uiteindelijke resultaat valt niet te voorspellen uit een van te voren vastgesteld verloop, maar is veeleer het produkt van een samenloop van omstandigheden.

Waarom oefent het beeld van een veel- omvattende maatschappelijke tweedeling, ondanks het ontbreken van empirisch- theoretische ondersteuning, dan toch zo'n grote aantrekkingskracht uit, dat sommige politici het omhelzen? Vermoedelijk om- dat het een emotioneel en cognitief aan- sprekende metafoer is, die al een lange tra- ditie kent in het denken over maatschappe- lijke verschillen tussen rijk en arm. Deze metafoer is in de vorige eeuw vooral gepo- pulariseerd door Disraeli met zijn roman *Sybil, or the two nations*, waarin hij de re- latie tussen rijken en armen in het Engeland van zijn tijd trachtte te verbeelden. Dezelfde metafoer is echter al eerder te vinden bij schrijvers als Tocqueville, En- gels en Carlyle 35). Wat is het belang van het gebruik van deze metafoer in de huidi- ge maatschappelijke situatie? Het vertroe- belt slechts de blik. Noch in de wetenschap, noch in de politiek kan dat aanbevelens- waardig zijn.

Wil Arts
Wout Ultee

28) J.W. Falter, Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit. Neue Daten zur Kontro- versen Thesen über die Radikalisierung der Wählerschaft am Ende der Weimarer Republik, *Politische Vierteljahresschrift*, 1984, nr. 3, blz. 275 – 295.

29) M. Olson, *The logic of collective action*, Cambridge (Mass.), 1965.

30) Vuijsje, op.cit.

31) A. Oberschall, *Social conflicts and social movements*, Englewood Cliffs (N.J.), 1973, hfst. 4.

32) *Minima zonder marge*, Rotterdam, 1984, uitspraak uit het voorwoord van P.H. Laman, algemeen directeur GSD-Rotterdam.

33) W. Kielich, *Jordaners op de barricaden; het oproer van 1934*, Zutphen, 1984, blz. 93.

34) Dat blijkt onder meer uit de leefsituatie- onderzoeken die door het CBS in 1980 en 1983 zijn uitgevoerd.

35) G. Himmelfarb, *The idea of poverty*, Lon- den, 1984, hfst. 20.